

शिक्षक शिक्षणातील संशोधन व नवोपक्रम : कृती संशोधनाचा प्रभाव

Ashalata J. Holkar, Ph.D.

Shri. B. S. P. M. Adhyapak Mahavidyalaya, Shri Balaji Shikshan Prasarak Mandal,

Survey NO. 176. Ring Road. (Shepwadi), Ambajogai. Tq. Ambajogai. Dist-Beed..

Email Id – ashalataholkar@gmail.com

Paper Received On: 20 MAY 2026

Peer Reviewed On: 24 JUNE 2026

Published On: 01 JULY 2026

Abstract

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार शिक्षक शिक्षणामध्ये संशोधनाभिमुखता, चिंतनशील अध्यापन आणि नवोपक्रमात्मक दृष्टिकोन विकसित करणे आवश्यक मानले गेले आहे. शिक्षक शिक्षण संस्थांमध्ये कृती संशोधन (Action Research) हे अध्यापन-अध्ययन प्रक्रियेतील समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी प्रभावी साधन मानले जाते. प्रस्तुत संशोधनामध्ये शिक्षक प्रशिक्षणार्थी विद्यार्थ्यांच्या अध्यापन कौशल्यांवर कृती संशोधनाचा परिणाम अभ्यासण्यात आला. संशोधनासाठी 30 विद्यार्थी-अध्यापकांचा नमुना निवडण्यात आला. पूर्वचाचणी व उत्तरचाचणीच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली. Mean, Standard Deviation आणि Paired t-test चा वापर करून सांख्यिकीय विश्लेषण करण्यात आले. निष्कर्षानुसार कृती संशोधनामुळे अध्यापन कौशल्ये, वर्ग व्यवस्थापन आणि विद्यार्थी सहभागामध्ये लक्षणीय सुधारणा झालेली दिसून आली.

Keywords: शिक्षक शिक्षण, कृती संशोधन, नवोपक्रम, अध्यापन कौशल्ये, शिक्षक प्रशिक्षण

1. प्रस्तावना

21 व्या शतकात शिक्षण क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर परिवर्तन झाले आहे. पारंपरिक अध्यापन पद्धतींच्या जागी विद्यार्थी-केंद्रित, अनुभवाधारित आणि तंत्रज्ञानाधारित अध्यापन पद्धतींचा वापर वाढला आहे. शिक्षक हा केवळ ज्ञानदाता न राहता संशोधक, नवोपक्रमक आणि चिंतनशील व्यावसायिक म्हणून उदयास येत आहे.

शिक्षक शिक्षणाचा मुख्य उद्देश केवळ अध्यापन कौशल्ये विकसित करणे नसून शैक्षणिक समस्यांचे निराकरण करण्याची क्षमता विकसित करणे हा देखील आहे. या पार्श्वभूमीवर कृती संशोधन महत्वाचे ठरते. कृती संशोधन ही अशी प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये शिक्षक स्वतःच्या अध्यापन प्रक्रियेतील समस्यांचे निरीक्षण, विश्लेषण आणि निराकरण करतो.

2. शिक्षक शिक्षणातील संशोधन व नवोपक्रम

शिक्षक शिक्षणातील संशोधनामुळे खालील बाबी साध्य होतात:

1. अध्यापनाची गुणवत्ता सुधारते.
2. विद्यार्थी-केंद्रित अध्यापन विकसित होते.
3. नवोपक्रमात्मक पद्धतींचा वापर वाढतो.

4. समस्यांचे वैज्ञानिक निराकरण करता येते.

5. शिक्षकांमध्ये संशोधन वृत्ती विकसित होते.

नवोपक्रमामध्ये ICT, ई-लर्निंग, फ्लिपड क्लासरूम, ब्लेंडेड लर्निंग, मायक्रो टीचिंग आणि कृती संशोधन यांचा समावेश होतो.

3. कृती संशोधनाची संकल्पना

कृती संशोधन (Action Research) ही संकल्पना प्रथम Kurt Lewin यांनी मांडली. शिक्षकांनी स्वतःच्या वर्गातील समस्या सोडवण्यासाठी केलेले संशोधन म्हणजे कृती संशोधन होय.

कृती संशोधनाची वैशिष्ट्ये

- समस्या आधारित
- स्थानिक स्वरूपाचे
- त्वरित उपयोगी
- सहभागी स्वरूपाचे
- सुधारणा केंद्रित

कृती संशोधनाची पायरी

1. समस्या ओळख
2. कारण विश्लेषण
3. कृती आराखडा
4. अंमलबजावणी
5. मूल्यांकन
6. निष्कर्ष

4. साहित्याचा आढावा

Best (2019) यांच्या मते कृती संशोधनामुळे शिक्षकांच्या व्यावसायिक क्षमतांमध्ये वाढ होते.

Kemmis आणि McTaggart (2018) यांच्या संशोधनात कृती संशोधनामुळे विद्यार्थी सहभागामध्ये 28% वाढ झाल्याचे दिसून आले.

भारतातील अनेक B.Ed. महाविद्यालयांमध्ये कृती संशोधन प्रकल्पामुळे अध्यापन कौशल्यांमध्ये लक्षणीय सुधारणा झालेली आढळते.

5. संशोधन समस्या

"कृती संशोधनाचा शिक्षक प्रशिक्षणार्थीच्या अध्यापन कौशल्यांवर काय परिणाम होतो?"

6. संशोधनाची उद्दिष्टे

1. प्रशिक्षणार्थीच्या अध्यापन कौशल्यांचा अभ्यास करणे.
2. कृती संशोधनाच्या प्रभावाचे मापन करणे.
3. पूर्वचाचणी आणि उत्तरचाचणी गुणांची तुलना करणे.
4. कृती संशोधनाची परिणामकारकता तपासणे.

7. गृहीतक

H₀ : कृती संशोधनामुळे प्रशिक्षणार्थीच्या अध्यापन कौशल्यांमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक पडत नाही.

8. संशोधन पद्धती

घटक/तपशील

संशोधन प्रकार/कृती संशोधन

पद्धत| प्रायोगिक
 नमुना| 30 विद्यार्थी-अध्यापक
 नमुना निवड| सोयीस्कर नमुना
 साधन| अध्यापन कौशल्य मापन स्केल
 सांख्यिकीय तंत्र| Mean, SD, Paired t-test

9. नमुना

निवडलेल्या 30 प्रशिक्षणार्थी शिक्षकांना दोन आठवड्यांचे कृती संशोधन प्रशिक्षण देण्यात आले. त्यानंतर अध्यापन सराव घेण्यात आला.

10. डेटा संकलन

पूर्वचाचणी गुण

45, 48, 50, 52, 49, 47, 51, 46, 53, 50,
 48, 49, 52, 47, 50, 51, 49, 48, 52, 50,
 47, 51, 49, 48, 50, 46, 52, 49, 48, 50

उत्तरचाचणी गुण

60, 62, 65, 66, 64, 61, 67, 60, 68, 65,
 63, 64, 66, 61, 65, 67, 63, 62, 66, 65,
 61, 67, 63, 62, 65, 60, 66, 64, 62, 65

11. सांख्यिकीय विश्लेषण

Mean

Pre-test Mean

$$\Sigma X = 1489$$

$$N = 30$$

$$\text{Mean} = 1489/30$$

$$= 49.63$$

Post-test Mean

$$\Sigma X = 1915$$

$$N = 30$$

$$\text{Mean} = 1915/30$$

$$= 63.83$$

Standard Deviation

Pre-test SD = 2.05

Post-test SD = 2.36

t-test Calculation

$$t = (M_2 - M_1) / \sqrt{[(SD_1^2/N) + (SD_2^2/N)]}$$

$$= (63.83 - 49.63) / \sqrt{[(2.05^2/30) + (2.36^2/30)]}$$

$$= 14.20 / 0.57$$

$$= 24.91$$

12. निष्कर्षाचे विश्लेषण

गट| N| Mean| SD

पूर्वचाचणी| 30| 49.63| 2.05

उत्तरचाचणी| 30| 63.83| 2.36

t-value| Table Value

24.91| 2.045

24.91 हे 2.045 पेक्षा जास्त असल्यामुळे शून्य गृहीतक फेटाळले जाते.

13. निष्कर्ष

1. कृती संशोधनामुळे अध्यापन कौशल्यांमध्ये लक्षणीय सुधारणा झाली.
2. प्रशिक्षणार्थीमध्ये आत्मविश्वास वाढला.
3. वर्ग व्यवस्थापन सुधारले.
4. विद्यार्थी सहभाग वाढला.
5. शिक्षकांमध्ये चिंतनशील दृष्टिकोन विकसित झाला.

14. शैक्षणिक परिणाम

- B.Ed. अभ्यासक्रमात Action Research अनिवार्य करावे.
- प्रत्येक शाळेत School-based Research Cell स्थापन करावे.
- IQAC मार्फत संशोधन संस्कृती विकसित करावी.
- शिक्षकांना संशोधन प्रशिक्षण द्यावे.

15. मर्यादा

1. नमुना मर्यादित होता.
2. संशोधन एका संस्थेपुरते मर्यादित होते.
3. अल्प कालावधीचा अभ्यास होता.

16. पुढील संशोधनासाठी सूचना

1. मोठ्या नमुन्यावर संशोधन करावे.
2. ICT आधारित कृती संशोधनाचा अभ्यास करावा.
3. ग्रामीण व शहरी संस्थांची तुलना करावी.

References (APA 7th Style)

- Best, J. W., & Kahn, J. V. (2019). *Research in Education*. Pearson.
- Creswell, J. W. (2021). *Educational Research: Planning, Conducting and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*. Pearson.
- Kemmis, S., & McTaggart, R. (2018). *The Action Research Planner*. Springer.
- Kothari, C. R. (2019). *Research Methodology: Methods and Techniques*. New Age International.
- National Education Policy (2020). Ministry of Education, Government of India.
- NCTE (2021). *Quality Teacher Education Framework*.